

PRISTUPI U PROUČAVANJU SOCIJALNE STRUKTURE SOCIJALIZMA

IVAN KUVACIĆ

Filozofski fakultet, Zagreb

Razmatrajući različite analize konkretnih socijalističkih društava, autor ukazuje da su reprodukcija života i pravac razvoja socijalističkog društva neposredno determinirani rastom i formiranjem vladajuće klase, što je slabo usklađeno s principima zdrave i perspektivne ekonomije, a održava se pomoću monolitne partije, koja se u okvirima čuvanja monopola vlasti dinamično prilagođava novim uvjetima. Kako je ovdje zakon vrijednosti zamjenjen voljom vladajuće klase, istraživanje socijalizma mora nužno biti upućeno na proučavanje nastanka, širenja i učvršćivanja novih vladajućih slojeva.

Bitne primjedbe i korekcije, koje se na općem planu krajem našeg stoljeća upućuju teoriji društvenog razvoja, tiču se ideje linearnog progressa u razvoju čovječanstva. Ova optimistična ideja, koju nosi društvo na usponu, došla je u pitanje u istom momentu kad je društvo zapalo u razvojnu krizu. Kao reakcija odmah su izbile u prvi plan kružne koncepcije ili koncepcije vječnog vraćanja, uz eventualne kompromise da to ne znači krah ideje o razvoju tehnologije i proizvodnje, već samo da nužno ne uključuje razvoj i unapređenje društvenih odnosa.

Važno je naglasiti da se ideja evolucije bila proširila i učvrstila u društvenoj nauci ne samo zbog mnogobrojnih razrada i popularizacija Marxovog učenja o društvenoekonomskim formacijama nego u prvom redu zbog velikog utjecaja koji je ta ideja izvršila u revolucionarnim kretanjima dvadesetog stoljeća. Kad je taj utjecaj oslabio i kad se ideja linearnog progressa počela koristiti za objašnjavanje i pravdanje raznih deformacija, otvorio se prostor antirevolucionističkim teorijama. Njih osim toga podupiru i konkretna sociološka istraživanja, jer opće i sveobuhvatne koncepcije imaju spekulativni karakter, što znači da su nošene vizijom koja obuhvaća velike historijske raspone, pa zbog toga nisu prikladne za razumijevanje mnogih konkretnih problema i zaokreta. Gledište da postoje temeljni strukturalni zakoni, koje je zahvaljujući Darwinovim epohalnim otkrićima prevladalo u prirodnim znanostima devetnaestog stoljeća, probilo se i u društvene znanosti, gdje je dobivši oblik historijskog materijalizma postalo toliko utjecajno da je na kraju preraslo u neprikosnovnu dogmu. Time je ono ušlo u sferu praktične političke djelatnosti, gdje važe drukčiji kriteriji i vrijednosti. Razumljivo je da interesi

znanstvenog uvida traže da se pruži odlučan otpor svakom dogmatizmu, a naročito onda kada je on isključiv i netolerantan. Tako u ovom slučaju nije samo koncepcija historijskog materijalizma postala predmet intenzivne kritike, razgrađivanja, rekonstruiranja ili potpunog odbacivanja, već se uvelike argumentira i dokazuje da je ideja evolucionog progressa neprimjenjiva u kretanju i razvoju društva.

Naveo sam neke okolnosti zbog kojih ideja evolucije dolazi u pitanje. No, može li se navesti neposredniji uzrok te pojave? Odgovor na tako postavljeno pitanje doziva predodžbu o društveno-ekonomskim formacijama, koje se spiralno nadovezuju jedna na drugu, tako da ona koja slijedi predstavlja viši stupanj u odnosu na prethodnu, što doduše ne mora brzo postati vidljivo pri upoređivanju svih sfera života, no mora se pokazati točnim bar kad se uspoređuju proizvodne snage i efekti. Naime, ova teorija je dobila najveći impuls od mnogobrojnih dobro poznatih podataka koji se odnose na prelaz iz feudalizma u kapitalizam, a pokazuju kako je kapitalizam kroz relativno kratko vrijeme silno razvio proizvodne snage i povećao proizvodnost rada, čime se odmah iskazao kao sistem višeg stupnja proizvodnje i organizacije života. Slično tome pretpostavljalo se da će socijalizam iskazati slična svojstva u odnosu prema kapitalizmu. Međutim, premda socijalizam kao svjetski sistem, koji obuhvaća dobar dio globusa, postoji već gotovo pola vijeka, za sada se ne može reći da je to društvena formacija koja u poređenju s kapitalizmom predstavlja viši stupanj proizvodnosti rada i organizacije života. On se pokazao efikasnim u brzom ekonomskoj i socijalnoj transformaciji pojedinih nerazvijenih zemalja, no na svjetskom komparativnom planu ne samo da nije dostigao proizvodno-tehničku razinu razvijenog kapitalizma nego u tom pogledu sve više zaostaje. Dokle će biti tako i da li će unutarnjim reformiranjem i prestrukturiranjem biti napravljen odlučan zaokret, koji će omogućiti da se brzo krene naprijed, to je pitanje u koje ovdje neću ulaziti. Samo ću naglasiti da je ovaj očiti neuspjeh uz mnoge druge slabosti i deformacije znatno doprinjeo ne samo opadanju utjecaja marksističke koncepcije društvenog razvoja već i napuštanju ideje *evolucije*, koju se zamjenjuje idejom *alternative*, što znači da društvene promjene nužno ne uključuju progres, već mogu voditi i u regres. Pri tom se pravi razlika između razvoja razvoja tehnologije i mogućnosti humanog unapređenja međuljudskih odnosa. Naime, teško je dovesti u pitanje stalno usavršavanje metoda rada, sredstava i načina komuniciranja, rast proizvodnje, diferencijaciju poslova itd, ali se istovremeno može braniti gledište da u politici nema nikakvog progressa. Vidimo da se stalno obnavlja situacija u kojoj manjina vlada nad većinom i u tome, kako izgleda, nema nikakvih bitnih promjena. U skladu s tim se može zaključiti da je ideja o društvu bez takve pojedele čista iluzija.¹

Očito je da je optimistička vizija stalnog uspona i napretka iscrpla svoje snage, pa se kraj našeg stoljeća odvija u znaku sve veće prevlasti pesimistič-

¹ Mosovici Serge, *L'âge de fous, Un traité historique de psychologie de masses*, Fayard 1981, str. 55. Ideja postupnog razvoja od nižeg prema višem nije nova. Ona je stara isto toliko koliko su stara ljudska teorijska nastojanja. No pravu iskustvenu osnovu i ogromnu snagu ona dobiva u novije vrijeme nakon epohalnih Darwinovih dostignuća. Taj trend je i danas izvanredno snažan u svim prirodnim znanostima. Mnogo je slabiji u društvenim znanostima i to naročito u anglosaksonskim zemljama, što ne iznenađuje s obzirom na položaj koji te zemlje zauzimaju u svjetskom sistemu bogatstva i moći. Antiutopijski trend je u porastu i kod evropskih teoretičara. I ovdje se vrše pragmatičke rekonstrukcije velikih historijskih vizija, no vrlo rijetko uz potpuno napuštanje dijahronijske dimenzije.

kih prognoza. Na mjesto vizije o beskonačnom progresu došle su strukturalističke teorije zatvorenog sistema, cikličke teorije vječnog vraćanja i ponavljanja na koje se nadovezuju zloguka proroštva raspada i katastrofe. Na slabosti i retrogradna vrludanja sovjetskog i njemu sličnih društava nadovezuju se kritičke teorije prema kojima su društva sovjetskog tipa »novi oblik hibrida, koji je ispljunut u historijski ćorsokak, a da ni sam nije imao nikakvu tendenciju upućivanja ka novom načinu proizvodnje«. ² Niti su to društva robne proizvodnje niti socijalističkog planiranja već je najbolje govoriti o njihovom administrativnom hibridu, »koji izražava potrebu elite da se, kroz funkcioniranje ekonomije, očuvaju njeni poslovi i privilegije«. ³ Ovi teoretičari dolaze do sintagme »*zamiruće socijalne formacije*«, koja je bez ikakve dinamike i perspektive, a podsjeća na barbarizam, koji je uslijedio poslije rimske civilizacije. Te nas analize približavaju manihejskom stereotipu o »imperiji zla«, pa nam se čini da je u pravu David Lane, koji kaže da je to »više deskriptivna politička ekonomija nego teorijska analiza«. ⁴ Lane dodaje da je Sovjetski model dinamičan u tom smislu što obezbjeđuje promjene u svjetskom kapitalizmu kao što to potvrđuju revolucije na Kubi, u Kini i drugim dijelovima Azije i Afrike. Osim toga Sovjetski Savez se kroz relativno kratko vrijeme razvio u drugu ekonomsku silu svijeta, koja vrši snažan utjecaj ne samo na zemlje sa sličnim društvenim uređenjem, (koje danas obuhvaćaju nešto oko trećine svjetske populacije) nego općenito na cjelokupni svjetski razvoj.

Nešto umjereniju kritiku i interpretaciju od upravo izložene pružaju teoretičari koji tvrde da se Sovjetski sistem kreće iz azijskog ili poluazijskog tipa proizvodnje u pravcu *birokratskog kolektivizma*. Oni ovaj sistem interpretiraju kao način industrijalizacije koji je alternativan kapitalističkom. Za njih to nije »zamiruća socijalna formacija«, već alternativa razvoja, a neki od njih vjeruju da će i kapitalizam i birokratski socijalizam vremenom biti zamijenjeni socijalizmom. ⁵ Vrlo su dopadljive komparacije sa orijentalnim sistemima, no dok istražujemo sličnosti ne smijemo zaboraviti na razlike, odnosno najvažnije je pitanje u kojoj mjeri nam uspoređivanje omogućuje da shvatimo dinamiku funkcioniranja i perspektivu razvoja sovjetskog društva. Opći uvjeti i uzroci nastanka moćnog državnog aparata vrlo su različiti, a glavna strukturalna sličnost je u birokraciji koja se formira u vladajuću klasu i suprotstavlja narodu. Daljnja sličnost, vezana uz pojam despotije ili diktature, tiče se važne okolnosti da se na rukovodeća mjesta sistema ne probijaju samostalne i slobodoumne ličnosti, nego lukavi ljudi, većinom iz nižih slojeva, koji se odlikuju bezrezervnom pokornošću vladaru. Time smo nabrojili bitne sličnosti, a slabo smo se primakli odgovoru na postavljeno pitanje. Približavanje tom odgovoru, a to znači otkrivanje bitnih karakteristika sovjetskog sistema, ide mnogo više po liniji razlike koja taj sistem odvaja od hidrauličkih despotija prošlosti. Dovoljno je da u tom pogledu ukažemo na to da su drevne despotije počivale na stagnantnoj strukturi seoske zajednice, a sovjetski sistem se razvija u uvjetima raspadanja te zajednice i masovne migracije njenog stanovništva u gradske centre industrijskog razvoja. Druga važna razlika u odno-

² Meikle S., »Has Marxism a future«, *Critique* N. 13. 1981.

³ Tickitin H., *The Class Structure of USSR and the Elite*, *Critique* N. 8. 1978.

⁴ *Gledišta* 3—4 1986. str. 92. »Struktura sovjetskog socijalizma: noviji zapadni teorijski pristupi«.

⁵ Melotti U., *Socialism and Bureaucratic Collectivism in the Third world*, *Telos* N. 43. 198.

su na drevne despotije tiče se suvremene partijske organizacije, koja je kičma monopolističke vlasti i jezgra oko koje se oblikuju novi vladajući slojevi sovjetskog društva. Prema tome uspoređivanje sa starim despotijama je korisno da se bolje shvate neke osobine i postupci novih despotija, no malo pomaže u istraživanju razvojnih tendencija suvremenog sovjetskog društva.

Zbog toga u suvremenoj sociologiji postoji relativno slab interes za ta istraživanja. Nju daleko više privlače *teorije o državnom kapitalizmu*, o čemu ima vrlo mnogo članaka, rasprava i knjiga, a sve su na ovaj ili onaj način povezane sa pretpostavkom da se socijalizam ne može izgraditi u nerazvijenim zemljama kao što su Rusija i Kina, zbog toga što je nemoguće prosto preskočiti cjelokupnu građansku fazu u razvoju društva.

I ova pretpostavka je navodila da se mnogo više ispituju sličnosti nego razlike, na čemu je izrasla teorija konvergencije, koja je jedno vrijeme bila dosta utjecajna. Međutim konkretna istraživanja socijalne strukture, državnog uređenja, socijalnih institucija i načina života više su ukazivala na razlike nego na sličnosti. Time su dobile na snazi one politekonomske analize, koje su od samog početka isticale specifičnosti socijalističkog sistema i njegovu nesvodivost na zajedničku kapitalističku osnovu. Prije svega, postojanje eksploatacije nije nikakav dokaz jer u svim oblicima proizvodnje osim u najprimitivnijim postoji izvlačenje i prisvajanje viška proizvoda, pa prema tome i eksploatacija. Ukidanjem privatnog vlasništva ukida se robna proizvodnja, a time i mogućnost reprodukcije kapitala. Na mjesto tržišta dolazi plan, što u socijalnom kontekstu ima za posljedicu da planiranje, organizacija, i kontrola postaju isključivi monopol jedne osnovne društvene grupe, dok je neposredna proizvodnja, nasuprot tome, polje djelatnosti druge osnovne društvene grupe. Važno je naglasiti da ovaj odnos nije proizvod političke volje ili državne regulative, već da proizlazi iz temeljne podjele rada koja vlada u društvu. To drugim riječima znači da je podjela rada osnova društvenog odnosa, a način reprodukcije društvenih grupa je vanjska manifestacija tog odnosa. Takve su polazne pozicije u izradi teorijskog okvira za *proučavanje realnog socijalizma kao svojevrsnog klasnog društva*, koje nalazimo u temeljito napisanoj raspravi Mladena Lazića »Teorijsko-hipotetički okvir za istraživanje klasne strukture jugoslovenskog društva«. ⁶ Pokazujući kako plan posreduje između društvenih potreba i načina njihovog zadovoljavanja i kako planiranje postaje monopol vladajuće grupe, koja na toj osnovi prerasta u kolektivnog vlasnika sveukupnih proizvodnih sredstava, Lazić zaključuje da *klasa kolektivnih vlasnika* upravlja kao hijerarhija, to jest na osnovu sistema položaja koje njeni pripadnici zauzimaju u različitim sektorima jedinstvenog reproduktivnog procesa. Posebnu vrijednost Lazićevog istraživanja predstavlja analiza usporednih parova »planska vrijednost« — »upotrebna vrijednost« te »sistemski rad« — »potrebni rad«, koja je otvorila mogućnost za shvaćanje nekih pojava i istraživanje nekih odnosa u socijalističkom društvu, što je bez toga temeljito ideološki zamagljeno. Prije svega, imam u vidu izvođenja koja pokazuju kako se fetišizam robe zamijenjuje fetišizmom planirane proizvodnje i kako u skladu s tim na mjesto zakona vrijednosti dolazi volja kolektivnog vlasnika. Dalje Lazić precizno pokazuje kako dominacija »sistemskog rada«

⁶ *Socijalna struktura*, zbornik radova, Sociološko društvo Hrvatske, Biblioteka Revije za sociologiju, Knjiga 2. 1986.

nad »potrebni radom« omogućuje zamagljivanje klasnog odnosa kao odnosa eksploatacije. Time se ujedno objašnjava zašto kapitalistička akumulacija »sužava« klasu kapitalista, dok se u realnom socijalizmu odvija suprotan proces: dolazi do širenja vladajuće klase. Osim toga razgraničenjem pojma »sistemski rad« od pojma »potrebni rad« otvara se mogućnost za razgraničenje naučnog od ideološkog pristupa u proučavanju srednjih ili »posrednih klasa« socijalističkog društva, što je potpuno neistraženo područje, a ima velik značaj za razumijevanje funkcioniranja i razvoja sistema.

Na općeteorijskog razini razmatranja pojmovi »planski razvoj« i »klasno društvo« nisu međusobno usklađeni. Prvi pojam pretpostavlja racionalno odvijanje i usklađivanje društvenih procesa, a drugi iracionalno sučeljavanje i sukobljavanje raznorodnih interesa. U prvom slučaju unaprijed se predviđa kako će se događaji odvijati u budućnosti, a u drugom, ukoliko se dopušta neko predviđanje, ono je moguće jedino na temelju proučavanja socijalne strukture i ostalih faktora koji utječu na događanje. U toj razlici, između ostalog, valja tražiti objašnjenje zašto je u socijalističkim zemljama zanemareno proučavanje socijalne strukture. Međutim, brzo se pokazalo da na postojećem stupnju razvoja nije moguća planska kontrola i usmjeravanje svih faktora. To se ne može u potpunosti postići ni u manjim društvenim grupama na dugoročnijem planu, jer dovodi u pitanje slobodu opredjeljenja i djelovanja, a toga se ljudi teško odriču. Stoga u svim ljudskim grupama i institucijama uz formalno prihvatljivo ponašanje, koje je regulirano propisima, postoji neformalno, više ili manje prikriveno ponašanje, koje se odnosi na postupke i strategije pomoću kojih se izvrđavaju propisi i nastoji zaštititi ponašanje koje je u suprotnosti sa propisima. Ako ostanemo na razini analize socijalne strukture, spomenimo da se radnici suprotstavljaju propisima usporavanjem ritma rada, zabušavanjem na poslu, odlaženjem »na bolovanje«, iznošenjem raznih predmeta iz pogona itd. Činovnici i funkcionari osiguravaju dodatne prihode primanjem mita, a menadžeri često podešavaju opskrbu pogona u skladu sa svojim interesima. I sami upravljači »probijaju« propise formalne organizacije na taj način što organiziraju grupe i klike koje rade mimo zakona ili protiv zakona, često uz dogovor i pokriće od strane viših instanci. Kad takve »podzemne djelatnosti« dobiju masovne razmjere, to znači da je društveni sistem upao u krizu i da su reforme neizbježne. Nova ekonomska politika (NEP) je uvedena tek onda kad je postalo jasno da je nemoguće sveobuhvatno usmjeravanje i kontrola. Isto se može reći i za novija prestrojavanja u socijalističkim zemljama. No time nismo mnogo objasniti. Tek smo ukazali na pravac kojim bi istraživanje trebalo krenuti, pri čemu je važno da ga se ne ograniči na proučavanje ekonomskih mehanizama u njihovom suodnošenju sa političkim odlukama. Ako nam je stalo do temeljnog objašnjenja, potrebno je upustiti se u svestrano proučavanje društvenih grupa, njihovih potreba, interesa i motivacije, njihovog međusobnog suodnošenja i odnošenja prema društvenom sistemu. Posrijedi je strukturalni pristup koji se prožima i nadopunjuje sa socijalnopsihološkom analizom.

⁷ Lazić, M., op. cit. — st. 91.

⁸ Glavni tokovi marksizma III, BIGZ, Beograd 1985.

II.

Tržišni mehanizam, koji se odvija u skladu sa zakonom vrijednosti, stoji u osnovi reprodukcije kapitala i stalnog jačanja kapitalista kao vladajuće klase. Socijalizam ukida taj odnos i uspostavlja novi u kojem se zakon vrijednosti zamjenjuje voljom nove vladajuće klase, koja posredstvom plana i državnog aparata u tolikom stepenu monopolizira upravljanje svim društvenim djelatnostima da se sama reprodukcija života proistovjećuje sa reprodukcijom uspostavljenog vladajućeg odnosa. Zbog toga su najlucidniji istraživači realnog socijalizma odavno došli do uvjerenja da je najbolji put za temeljito upoznavanje ovog sistema praćenje i *proučavanje nastanka, širenja i učvršćivanja novih vladajućih slojeva*. O tome već ima dosta literature, a ja ću se u ilustraciji ovog pristupa osloniti na dva autora koji se izdvajaju među ostalima i to jedan s obzirom na neposredno iskustveno poznavanje materije, a drugi zbog nastojanja da uspon i formiranje novih vladajućih slojeva poveže sa dinamičnim promjenama cjelokupne socijalne strukture. Imam u vidu Michaela Voslenskija, autora knjige: *La Nomenklatura — Les Privilegies en URSS*, Belfond, Paris 1980, i Moshe Levina, *The making of the Soviet System*, New York, Methuen 1985.

Voslensky je sovjetski historičar, koji je veći dio svoje karijere proveo kao visoki partijski i državni funkcionar. Nakon što je sedamdesetih godina emigrirao na Zapad, objavio je opsežnu raspravu pod nazivom NOMENKLATURA u kojoj, oslanjajući se na interne materijale i na svoje neposredno iskustvo, pokazuje kako se nakon pobjede oktobarske revolucije aparat komunističke partije pretvara u vladajuću klasu. Pojam Nomenklatura obuhvaća kako spisak upravnih mjesta, tako i spisak ljudi koji zauzimaju ta mjesta i stoje u rezervi za ta mjesta. Prema njegovoj procjeni u SSSR-u ima približno oko 750.000 članova Nomenklature. To su aktivni članovi ili nosioci funkcija. Kad im se dodaju članovi njihovih porodica, ima ih oko 3.000.000 to jest 1,5% od ukupnog stanovništva. Nomenklatura je »uža partija«, dok cjelokupna, »šira« partija, ima između 15.000.000 i 20.000.000 članova, odnosno obuhvaća oko 10% stanovništva.

Formiranje nomenklature je povezano sa razvojem i učvršćenjem Staljinove diktature. To je proces likvidiranja »stare garde« profesionalnih revolucionara i njihova zamjena ljudima organizacije ili aparatčikima, koji zauzimaju ključne položaje u skladu s »političkim kriterijem«, što znači na osnovu potčinjenosti i poslušnosti partijskom vrhu. Staljin doslovno kaže da »funkcionare treba tako birati da mjesta zauzmu ljudi koji će shvaćati i izvršavati direktive. U protivnom slučaju politika gubi smisao i pretvara se u jalovu debatu« (str. 78). Na plenumu centralnog komiteta, 1937, on kaže da partija ima između 3—4 tisuće generala, 30—40 tisuća oficira i 100—150 tisuća podoficira. Sama terminologija pruža jasnu ideju hijerarhije koja je svojstvena nomenklaturi. Partija je na jednoj strani imala sjajne tribune poput Trockog, Buharina i Zinovjeva, a na drugoj strani šutljivog Staljina, koji je obavljao posao partijskog sekretara i kojeg su zbog toga u početku pospradno nazivali »drug Kartotekov«. Zahvaljujući njegovoj politici stvorena je vladajuća klasa po liniji striktno subordinacije prema gore. Kaganovič ističe strogost i grubost kao važnu osobinu upravljanja. »Kad šef uđe u sobu, to se mora osje-

titi«! KGB potpuno pripada nomenklaturi isto kao i diplomatska služba. Trupe unutarnjeg poretka i pogranične trupe potpuno su odvojene od armije i stavljene pod komandu KGB i MND. Ne samo u armijskim jedinicama već i u svakoj administrativnoj jedinici, tvornici itd. postoji tzv. »prva sekcija« što znači ekspozitura KGB. (138). Direktore tvornica kao i predsjednike kolhoza određuju odgovarajući partijski komiteti i oni su njima odgovorni. Hijerarhijski postavljen sistem nomenklature, u kojem njeni članovi kao nosioci funkcije nemaju nikakvo pravo već su samo povjerenici kolektivne volje, ostvaruje monopol vladanja i presijeca u korijenu svaki pokušaj njegovog ograničavanja.

Moshe Levin prati stvaranje Sovjetskog sistema na podlozi analize ruskog ekonomskog i kulturnog naseljeđa, pri čemu također ima u prvom planu *formiranje vladajućeg društvenog sloja*. U početku je na sceni mala kadrovska partija koja djeluje ilegalno, a vode je izuzetno sposobni vođe sa osloncem na drugi utjecajni ešalon vodstva, koji ima čvrsto uporište među donjim, siromašnim slojevima stanovništva. Lenjin je rukovodio oslanjajući se na normalnu partijsku proceduru, to jest na dobivanje većine glasova. To znači da je morao računati s porazom, a da bi ga izbjegao, prijetio je ostavkom.

Nakon 1929. godine na čelo partije i države dolazi oligarhija, koja ne tolerira drukčije mišljenje i time otvara prostor za autoritarni tip vlasti. To znači da čitava vlast dolazi u ruke jednog čovjeka, koji sam određuje pravila i kontrolira sva sredstva nasilja pomoću odabranih organa i pojedinaca u partiji i izvan partije. Ne samo na ključnim mjestima u centralnim upravnim organima i institucijama nego posvuda na terenu, u republikama, oblastima, mnogobrojnim gradilištima, na svim razinama vlasti inicijativu preuzimaju čvrstorukaši koji nemaju skrupula i kojima je stil stare revolucionarne garde bio suviše liberalan. Oni su uporište krvavog terora, koji je dosta dugo trajao i imao vrlo visoku cijenu, za koju, što je značajno, nisu platili strani špijuni, nego u prvom redu sama administracija i njeni šefovi. Oni su bili uhvaćeni u paklenski krug i redom su gubili i vlast i živote, no usprkos tome na kraju je iz svega toga izašao vrlo brojan i moćan sloj birokracije.

To se odvija u uvjetima temeljitog preobražaja i industrijalizacije zemlje, kada milijunske mase stanovništva izlaze iz vjekovne letargije feudalne Rusije i dolaze u gradove, u nova naselja, na velika gradilišta. Partija i druge institucije bile su tako reći preplavljene pridošlicama odozdo, sa dna, za koje su i revolucija i novi režim bili ono što je trebalo iskoristiti. Budući da su prevladavale nepismene i primitivne mase, koje su sa sobom donijele sve osobine zaostale Rusije, dolazi do »arhaizacije«, to jest do međusobnog utjecanja nove ideologije i tradicionalnih vrijednosti, koje imaju silan povratan utjecaj. Zbog toga se događa da su mnogi aspekti života novih gradskih slojeva temeljito zadojeni starim seljačkim stilom. To su, prije svega, običaji koji su vezani uz patrijarhalnu porodicu i vjekovima ustaljena navika da se poštuje jaka država i neprikosnoveni gospodar (»hazjajin«). Ovdje se mogu pronaći mnogi argumenti koji objašnjavaju zašto je industrijalizacija Sovjetskog Saveza više pogodovala razvoju etatizma nego demokracije. Postoji pravo obilje rasprava i knjiga u kojima se polazeći od Staljinovih ličnih osobina žele objasniti karakteristike njegove vladavine. Nasuprot tome, malo je pokušaja

koji idu za tim da nam prikažu vladajuće grupe i šire slojeve na koje se njegova vladavina oslanjala. Levinova knjiga, osim što pruža dosta takvih podataka, ukazuje što i kako bi trebalo istraživati da se dođe do potpunijih i dubljih saznanja. Tako, dobro je poznato da uz velikog vođu postoje manje vođe na terenu i to na stotine i tisuće po republikama, u ministarstvima, komitetima, tvornicama, kolhozima, koje se okružuju svojim ljudima na rodbinskoj, plemenskoj ili nekoj drugoj osnovi. To ide po svim mogućim linijama, od vrha pa do najnižih instanci. Kako se to usklađuje sa metodom striktno lične subordinacije prema gore, i kako se na taj način usavršava mehanizam koji je prikladan za ratno stanje i stanje velike izgradnje, a nije prikladan u normalnim uvjetima društvenog razvoja — to je jedno od bitnih pitanja u proučavanju realnog socijalizma.

III.

Ideja o »komandnoj ekonomiji«, koja je svojstvena društvima s monocentričkim sistemom, javlja se za vrijeme revolucije i građanskog rata, a došla je do izražaja u diskusiji o sindikatima, kada je Trocki iznio svoje uvjerenje da ljudi u socijalističkoj ekonomiji mogu biti organizirani na sličan način kao u armiji. To je uvjerenje bilo sastavni dio teorije o svjetskoj revoluciji, u kojoj su velike mase stanovništva stalno u pokretu, a njih se može usmjeravati jedino ako se sačuva i učvrsti princip subordinacije. Prošlo je dosta vremena dok se u rukovodstva socijalističkih zemalja počela probijati spoznaja da društvo s modernom tehnologijom ne može tako funkcionirati, već da traži veću fleksibilnost. Naime, ako se od potčinjenih traži apsolutna poslušnost, oni ne samo da neće ispoljavati inicijativu i kreativnost nego će naći način da djeluju u suprotnom pravcu, što nužno vodi u stagnaciju i krizu. No, s druge strane, naivno bi bilo pretpostaviti da je ponesenost velikim pokretima revolucije jedini ili glavni razlog usporavanja te spoznaje. Posrijedi su mnogi drugi, opipljivi razlozi, koji spadaju u kategoriju takozvanih »ukorijenjenih interesa«, a uvjetovani su tom bitnom okolnošću da je vladajuća klasa ovog sistema po tome vladajuća jer upravlja cjelokupnom reprodukcijom društvenog života, ili preciznije »ona je klasa zato što je to upravljanje njen monopol, što istovremeno znači isključivanje radništva iz njega i suprotstavljanje ove dvije grupe kao neprijateljske«.7 Oдавde slijedi da ta klasa, historijski gledano, brzo dolazi u svojevršni škripac zbog toga što njeno konstituiranje i jačanje postaje jedna od glavnih zapreka harmoničnog razvoja društva kao cjeline. Ili nigdje ne odstupati od monopola upravljanja — što je sada i tu najčvršća garancija samoreprodukcije, a toga se klasa spontano pridržava, iako je to kruto i kratkovidno jer neminovno vodi u stagnaciju i krizu — ili pribjeći strategiji uzmicanja i kompromisa, što sigurno nije bez rizika, jer se time u vlastitoj kući i na vlastitom terenu otvara prostor za jačanje glavnog suparnika koji još uvijek dominira na svjetskom, globalnom planu. Otvaranje prema srednjim slojevima je vrlo značajno, i što vrijeme odmiče sve više, no ipak ne pruža velike izgledе za dinamiziranje sistema, jer je previše usklađeno s jačanjem dominantnog interesa. To konkretno znači da se ne stimulira i ne koristi inicijativa i krea-

tivnost ovih slojeva, već im se osigurava učešće na nižim i srednjim stupnjevima hijerarhije, kao i mogućnost uspona na više. Osim toga, među bitne osobine sistema spada enorman porast činovništva. (Broj zaposlenih nemanuelnih namještenika u Sovjetskom Savezu, od 2,9 milijuna, koliko ih je bilo 1926, popeo se na 33,6 milijuna 1980). To je organski povezano sa sistemom planske proizvodnje, kako se ona razvila u zemljama sovjetskog tipa, gdje je opći pravac razvoja određen kolektivnim interesom vladajućih i gdje je svaki nosilac vlasti u položaju povjerioca tog interesa, pa nema mogućnosti kontrole odozdo, već stalno raste aparat koji vrši kontrolu odozgo. Decentralizacija je povezana s nastojanjem da se postigne veća efikasnost, no uz to ide i potreba za većom kontrolom, što znači za umnažanjem režijsko-neproizvodnog rada koji potire efikasnost.

Sve ove analize pokazuju da su reprodukcija života i pravac razvoja neposredno determinirani rastom i formiranjem vladajuće klase, što je slabo usklađeno s principima zdrave i perspektivne ekonomije, a održava se pomoću monolitne partije, koja se u okvirima čuvanja monopola vlasti dinamično prilagođava novim uvjetima. Takav tip vladanja ne odgovara modernom društvu, već podsjeća na feudalni sistem, pa je u tom pogledu dosta čvrsta paralela između cara i Staljina. Ruski plemići su bili potpuno ovisni o caru i njegovoj milosti, a kao naknadu imali su potpunu vlast nad kmetovima. A zar i komunistički funkcionari svoju poslušnost prema centralnom rukovodstvu ne nadoknađuju samovoljnom vlašću na svom terenu? Kako daleko se u tome išlo, dobro se vidi danas, kad su na dnevnom redu reforme i kada je postalo očito da nema ni govora o modernoj, efikasnoj ekonomiji bez temeljitih promjena u političkom sistemu. Da modernizacija privređivanja traži demokratizaciju društva i da tome stoji na putu jednopartijski monopol vlasti — to je činjenica koja iz dana u dan sve više izbija u prvi plan.

(Tekst predan redakciji: 16. Travnja 1988. god.)

APPROACHES IN STUDYING THE SOCIAL STRUCTURES OF SOCIALISM

Ivan Kuvačić

Faculty of Arts, Zagreb

Considering various analyses of real socialist societies, the author states that life reproduction as well as the direction of socialist society development are directly determined by the growth and the formation of the ruling class. It is rather loosely attached to the principles of healthy and prosperous economy but it survives by means of monolithic party which in terms of preserving dominant power is dynamically getting used to new conditions. Since the law of values is substituted by the will of ruling class, the research of socialism should essentially be directed towards developing, spreading and strengthening of new ruling classes.